

Прегледни чланак

УДК 314.114:2(497.11)

Review article

Светлана Радовановић

**РЕЛИГИЈА КАО ЧИНИЛАЦ ДИНАМИЧКИХ ПРОЦЕСА
У СТАНОВНИШТВУ И ЊЕГОВИХ
ЕТНИЧКИХ И КУЛТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИХ ОБЕЛЕЖЈА**

Извод: Значај религиозног фактора у погледу разлика које постоје у демографским карактеристикама становништва Србије никада није посебно проучаван, иако је познато да конфесионалне норме и учења доприносе формирању одређених схватања важних за репродуктивно понашање. Статистички подаци које пружају пописи становништва и виталне статистике показују да је припадност одређеном религијском систему имала утицаја на актуелно стање у диференцијалној плодности и смртности становништва Србије. Међутим, утицај религије на демографске карактеристике и промене треба сагледавати у склопу комплексног деловања свих друштвено-историјских и других фактора који условљавају развитак становништва.

Кључне речи: религија, хришћанство, ислам, динамичке промене, број, становништво

Abstract: The importance of the religious factor as the risk, existing in the demographic characters of the population of Serbia has never been separately studied. It is, nevertheless, well known that confession's norms and learning add to formulation of some kind of thinking which are very important for the reproductive behavior. Statistical data taken from the census, as well as vital statistics, show that the relation with a certain religious system, had an impact upon the actual status of the difference of the fertility and the death rate of the population of Serbia. However, the religious influence on the demography characteristics and changes of the population should be seen as part of complex work of the socio-historical and other factors which are done by the development of the population.

Key words: religion, Christian, Islamic, dynamic changes in number of population, different fertility.

У свим епохама и периодима развитака људског рода религија је имала значај и утицај на све људске животне манифестације и облике организовања људског друштва, посебно на динамичке промене у становништву, његова кретања и географско распрострањавање. Тај утицај се најчешће изражавао посредно, кроз одређене религиозне норме, кодексе и доктрине које улазе у основе друштвеног живота и понашање појединаца у оквирима породице, шире сродничке заједнице, етничке групе, друштва и државе у целини.

Са формирањем народа и нација као историјски насталих заједница на основама етничке сродности, заједничког језика, територије и културе и са настанком државе као најзначајнијег облика политичко-територијалне организације људских друштава – утицај религије на друштвене, економске, културне и демографске процесе задобија шири и дубљи значај него у претходним родовско-племенским облицима организације људских група. Разлози за овакво чвршће функционално повезивање одређених религијских система и друштвених заједница леже у прихватању и преузимању религиозних норми и кодекса како од стране владајућих кругова и привилегованих класа, тако и од стране подвлашћених друштвених слојева који у моралним и социјалним основама и доктринама верског учења налазе канонизовану подршку за остварење својих социјалних, економских и културних циљева. Најбољи пример оваквог односа и утицаја од планетарног значаја представља рађање хришћанства као светске религије, филозофије и ненасилног социјалног покрета свих угњетених друштвених слојева римског робовласничког система, који после страховитог прогона верника прихватају владајући кругови, да би на основама хришћанске религије и цивилизације поставили темеље Западног и Источног римског царства, те и целокупне даље политике, друштвене и културне историје европске и светске хришћанске цивилизације и културе.

Израђивањем етничког идентитета и формирањем националних држава, које се у Европи развијају и сукцесивно организују у новом веку, расте тенденција ка чврстом повезивању националних покрета и центара политичке моћи са духовно-црквеним институцијама и средиштима, све до посебних случајева идентификације националног и верско-црквеног. Овакви процеси се одигравају широм Европе и у многим областима осталог Старог света (северна Африка, Блиски и Средњи исток, индијски потконтинент, Далеки исток, све до Јапана – на пример, синтоизам као изразито национална религија). Процеси стварања и јачања националних држава су по правилу били праћени међунационалним и верским ратовима и ослободилачким покретима против страних завојевача када се поједине цркве и свештенство налазе на челу националних покрета, идентификујући се са националним, те и политичким циљевима својих верника. Типичан пример оваквих појава и покрета представљају ослободилачки ратови српског, грчког, бугарског, румунског и мађарског народа против турског јарма и његових носилаца Османлија и једног дела конвертита, који имају за исход стварање националних држава. Познији историјски догађаји све до наших дана, од којих су многи иницирани и подстицани од стране великих сила и светских верских центара, проузроковали су продубљено интересовање и сублимирање политичких и националних циљева са циљевима и интересима појединих цркава и верских организација, што је у крајњој линији довело до високог степена идентификације националне и верске припадности. Отуда се већ дуже време, а нарочито данас, појам Српства у етнокултурном и националном смислу везује за православље – конкретно за Српску православну цркву,

појам Хрватства за римокатоличку цркву, која допушта и унијаћење на свим за то погодним местима, а појам Бошњаштва, које има дуготрајну и сложену предисторију још од средњовековних и турских времена, и посебно током полувековне комунистичке владавине, за ислам или муслиманство. Према томе, сви случајеви који директно тангирају Србе, Хрвате и муслимане српског језика и порекла, представљају карактеристичне примере трансформисања појединих огранака светских религија – хришћанства и ислама – у националне цркве. У европским и блискоисточним размерама то нису изнимни случајеви, али су они за историјску и демографску судбину јужнословенских и осталих балканских народа од мањег значаја и интереса.

Ако се сложимо са представом религије као системом ”који и данас функционише у простору много динамичније него што се то претпоставља”,¹ као и чињеницом да је просторни размештај религијских система у Србији директно подударан са великим регионалним разликама у демографским појавама и карактеристикама, онда је логичан закључак да је припадност одређеној религији могла имати знатан утицај на укупан популациони развитак. Како је Балканско полуострво, па самим тим и Србија, гранични појас две светске религије, испитивање демографских карактеристика конфесионалних група, поготову различитих конфесионалних група које живе на истој територији у оквиру исте државне заједнице, представља посебан интерес за демографију. Наиме, у једној вишеконфесионалној државној заједници хомогени демографски развитак је ”једна од битних претпоставки напретка земље као целине, првенствено у економској, а затим у социјалној и свакој другој сфери”,² те је из тих разлога важно не само констатовати њихово различито демографско понашање, већ и проучити у којој су мери установљене разлике под утицајем припадности одређеној религији, односно културно-цивилизацијском кругу, а у којој последица деловања економских, социјалних, образовних, психолошких и других фактора и њиховог садејства.

Међутим, није досада систематски проучавано да ли је припадност одређеној вероисповести имала утицаја на актуелно стање у диференцијалној плодности и смртности становништва Србије и колико су поменути утицаји допринели продубљивању разлика у погледу карактеристика природног кретања у оквиру различитих религијских система. Најчешће се демографско истраживање религије поистовећивало са истраживањима етничког састава становништва и демографских карактеристика по националности,³

---

¹ Р. Шећибовић, **Увод у општу географију религије**, Београд, 1995, стр. 145.

² М. Рашевић, **Становништво и домаћинства СР Југославије – према попису из 1991. године**, Савезни завод за статистику и Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1995, стр. 292.

³ Испитивањем различитих аспеката демографског развитка становништва према националности бавило се више аутора, као на пример: Д. Брезник, М. Сентић, И. Гинић, М. Спасовски, С. Радовановић, Г. Пенев, Н. Радушки и др.

да би се констатовале изразите разлике у стопама наталитета и морталитета међу различитим националностима које истовремено припадају и различитим религијским системима – хришћанском и исламском. И док су те разлике из године у годину бивале све наглашеније, објашњења конкретне демографске ситуације и компликованих и деликатних односа између религијских убеђења, на једној страни, и демографских односно друштвених интереса и циљева, на другој страни најчешће су остајала на нивоу упозорења стручњака да ”се одређене (демографске) закономерности и правилности – у условима деловања сличних социјалних, економских и других чинилаца – не испољавају на сличан начин код појединих националности”.⁴

Чињеница је, међутим, да се утицај религије на демографске карактеристике и промене треба сагледавати у склопу комплексног деловања свих друштвеноисторијских и других фактора који условљавају развитак становништва. Те међузависности потврђују налази који показују да се у оквиру истих етно-конфесионалних група, како на различитим тако и на истим подручјима, уочавају знатне разлике (на пример, Албанци Косова и Метохије у односу на Албанце Албаније и нарочито Црне Горе, као и Бошњаке – Муслимане Босне и Херцеговине и Санџака). Припадници исламске религије, и у свету и у нашој земљи, имају знатно виши ниво наталитета у односу на све друге конфесије,⁵ али да ли узроке томе треба тражити само у оним појавама на које је религија у свим временима имала различите утицаје (ставови према сексуалном питању, контрацепцији, положају жене у породици, институцији брака итд.),⁶ поготову ако се зна да утицај религије није независан од деловања других фактора који

⁴ Група аутора, **Демографска кретања и карактеристике становништва Југославије према националној припадности**, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1978, стр. 143.

⁵ Наталитет становништва других религија је са великим варијабилитетом, на пример католика, будиста и других оријенталних популација, или низак – међу протестантима, Јеврејима или становништвом са православном основом. (М. Сентић, Д. Брезник, **Демографске карактеристике етничких, религиозних и расних група**, Становништво, бр. 3–4, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1968, стр. 170).

⁶ У хришћанству се брак сматра божански одређеном моногамном везом, али је главно тежиште на духовној трансформацији живота. Римокатоличко учење сматра као обавезу лица у браку да имају пород. У протестантској религији рађање је проглашено као једина истинска сврха брака, а још у XIX веку почела су да се шире схватања о одговорном родитељству, тј. планирању породице у складу са могућностима родитеља. Традиције православне религије стављају на прво место одговорност супружника за доношење сагласних одлука у погледу рађања. У исламу, у коме такође долази до изражаја пронаталистичка оријентација, као и полигамни бракови, жене су у тежем положају, јер је религијска заједница заснована на врло строгим моралним начелима, а контрола рађања дозвољена је само под посебним околностима. (М. Сентић, Д. Брезник, **наведено дело**, стр. 173).

”сви заједно доприносе да одређена популација у датом моменту или раздобљу испољава поједине карактеристике”.⁷ У том смислу веома је научно интересант и поучан пример Србије, у којој постоје значајне разлике у биолошкој репродукцији између хришћанског, с једне, и исламског културно-религијског круга, с друге стране,⁸ али и значајне разлике унутар исламског круга између Албанаца и Бошњака – Муслимана, што отвара могућности да се у новом светлу посматрају узајамни односи религијских, демографских и недемографских фактора. Наиме, у Србији је недовољно рађање карактеристика свих етничких заједница хришћанског културног круга, који се у погледу репродукције понаша у складу са теоријом демографске транзиције, док се припадници исламско-религијског круга разликују по томе што албанска компонента ”испада” из транзиционог модела, бар када се ради о деловању главних детерминанти друштвеног развоја на природни прираштај и ниво биолошке репродукције, која добија нови подстицај управо у периоду најбржег и највећег економског и културног напретка (од средине 60-их година до 90-их година XX века), док бошњачко-муслиманска компонента преображај фертилитета започиње 80-их година XX века. Овако неуобичајене разлике у природном кретању становништва, не само између различитих, већ и унутар истог културно-религијског круга, све време су успоравале хомогенизацију демографског развитка, која је ”једна од битних претпоставки напретка земље као целине, а њена важност је тим већа када се демографске разлике јављају међу регионима (или етничким заједницама) на једном простору. Ове друге су, по правилу, извор аспирација за доминацијом...”⁹

Најновију демографску ситуацију са аспекта конфесионалне структуре у целовитој Србији није могуће урадити јер не постоје подаци за становништво Косова и Метохије.¹⁰ Због тога смо као илустрацију различитих демо-

---

⁷ Исто.

⁸ Хришћански културно-религиозни круг обухвата српску, црногорску, мађарску, хрватску, словачку, влашку, буњевачку, русинску, бугарску, македонску, румунску, словеначку, руску, украјинску и чешку етничку заједницу. Исламски културно-религиозни круг у Србији обухвата албанско, бошњачко-муслиманско, горанско и део ромског становништва.

⁹ Homer-Dixon (1994), разматрајући могуће утицаје становништва (као демографске категорије) на настајање конфликта, истиче да националне, етничке и религијозне групе често сматрају велики и брз раст становништва као средство снаге и уколико се две историјске антагонистичке групе различито демографски развијају, међу њима често долази до сукоба. (М. Рашевић, **Становништво и домаћинства СР Југославије – према попису 1991**, стр. 292)

¹⁰ Ни 1991. ни 2002. године није спроведен попис становништва на Косову и Метохији (1991. због бојкота Албанаца, а 2002. из познатих политичких разлога, због којих Србија нема ингеренције на укупној својој државној територији, тако да ће попис становништва на Косову и Метохији ”бити извршен тек када се за то буду стекли сви неопходни услови” (Попис становништва 2002, књ. 1. Предговор, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2003).

графских процеса изабрали три општине из централне Србије и две општине из Војводине у којима 2002. године доминира становништво хришћанског, односно исламског верског круга. Као критеријум за избор општина узет је доминантни удео одређене конфесије у укупном становништву, па су тако као општине хришћанског круга изабране војвођанске општине Бачки Петровац и Кањижа и општина Топола, која припада централној Србији, док су као општине у којима доминира становништво исламске вероисповести изабране Прешево и Тутин, које у регионалном и административном смислу припадају централној Србији. Према резултатима пописа становништва из 2002. године у Бачком Петровцу најконцентрисанији су Словаци, тј. Протестанти, који чине 66% становништва, католици 2%, православци 25%, као и све остале конфесије и непознато 7%; у Кањижи су најконцентрисанији Мађари, односно католици, који чине 88% од укупно становништва, протестанти 1%, православци 8%, а сви остали и непознато 3%, док у Тополи Срби – православци чине 97%, а сви остали и непознато 3%. Становништво исламског културног круга чине Албанци Прешева са 87% декларисаних припадника ислама, 9% православца и 4% свих осталих и Бошњаци – Муслимани Тутина са 95% припадника исламске вероисповести и 4% православних.

Анализа промена у динамици кретања броја становника показује стални популациони пад у општинама које припадају хришћанском конфесионалном кругу, док је број становника у општинама исламског круга у сталном порасту.

Табела 1. – Упоредни преглед броја становника у неким општинама Србије по пописима становништва од 1961. до 2002. године¹¹

Година	Бачки Петровац	Кањижа	Топола	Прешево	Тутин
1961.	16865	34960	31860	26738	29959
1971.	16042	33817	30322	30056	29444
1981.	16095	32709	29418	33948	32779
1991.	15662	30668	27579	38943	34631
2002.	15278	28474	26579	47751	36309

¹¹ Попис становништва 1991, књ. 9, Савезни завод за статистику Србије, Београд, 1995.

У попису становништва 2002. године измењена је дефиниција сталног (укупног) становништва у односу на раније пописе становништва. Наиме, у пописима 1971, 1981. и 1991. године поред становништва у земљи у стално становништво су убрајани и југословенски грађани на привременом раду у иностранству, као и чланови породице који са њима бораве. У складу са међународним препорукама, у попису становништва 2002. године, осим становништва у земљи, у састав сталног становништва улазе наши грађани чији је рад или боравак у иностранству краћи од једне године, као и страни држављани који у нашој земљи раде или бораве у својству чланова породице дуже од једне године (**Попис становништва 2002**, Методолошка објашњења, књ. 3, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2003).

Табела 2. – Индекс пораста (пада) у неким општинама Србије по пописима становништва од 1961. до 2002. године¹²

Општина	1971/61.	1981/71.	1991/81.	2002/91.	2002/61.
Бачки Петровац	95,1	100,0	97,3	97,4	90,4
Кањижа	96,7	96,7	93,7	92,8	81,4
Топола	95,2	97,0	93,7	96,3	83,4
Прешево	112,4	112,9	114,7	122,6	178,6
Тутин	98,2	111,3	105,6	104,8	121,2

Међутим, треба скренути пажњу да се јасно уочавају две релације које се на примеру изабраних општина могу окарактерисати као: а) однос између укупног исламског и хришћанског културно-конфесионалног круга, који је пре свега последица дихотомног модела репродукције у коме су заступљена оба његова екстрема – недовољно рађање (хришћани) и прекомерно рађање (припадници ислама); б) однос различитих етничких заједница унутар истог конфесионалног круга, при чему је висока репродукција (иако се ради о различитим моделима између Албанаца и Бошњака – Муслимана) карактеристична само унутар исламског културно-конфесионалног круга, док је недовољно природно обнављање још од почетка седамдесетих година XX века главно и истовремено најнеповољније обележје свих припадника хришћанског конфесионалног круга.

Табела 3. – Стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја (у промилма) одабраних општина Србије од 1961,1971, 1991. до 2001. године¹³

Обележје/Година	Б. Петровац	Кањижа	Топола	Прешево	Тутин
Стопа наталитета					
1961.	15,2	14,7	13,0	35,9	36,1
1971.	10,5	12,4	9,9	33,5	32,0
1991.	10,9	9,7	9,4	32,5	21,5
2001.	9,2	9,1	8,2	21,8	18,6
Стопа морталитета					
1961.	10,5	10,4	10,0	11,9	8,4
1971.	11,2	12,7	11,5	7,9	6,3
1991.	15,1	14,9	13,9	6,5	5,2
2001.	15,6	17,3	14,9	5,2	5,2
Природ. прираштај					
1961.	4,7	4,3	3,0	24,0	27,7
1971.	0,7	-0,3	-1,6	25,6	25,7
1991.	-4,2	-5,2	-4,5	26,0	16,3
2001.	-6,4	-8,2	-6,7	16,6	13,4

¹² Исто.¹³ Документациони материјал Републичког завода за статистику Србије у Београду.

Јасно је уочљив висок степен паралелизма између припадности одређеној религији и стопа природног кретања становништва. Тако се становништво општина које припадају хришћанском религиозном кругу у погледу репродукције понаша приближно исто, док се код становништво општина исламског религиозног круга уочавају наглашене разлике од почетка 70-их година XX века. Наиме, општепозната демографска закономерност да смањење смртности за последицу има и смањење рађања не остварује се током читавог периода прошлог века само код једног дела припадника исламског религиозног круга (Албанци Прешева), што у први план истиче питање у којој мери је утицај религије био искоришћен за "усмеравање" популационог развитка једног дела становништва истог - исламског религијског круга. Одговор на ово питање захтева посебна демографска истраживања која у себи морају садржати и сазнања о битним разликама у развојним (друштвеним, политичким, просторним) етнопсихолошким и другим својствима и циљевима припадника исламског религијског круга који живе у непосредном контакту на истој територији. Такође би било значајно установити и колико су разлике у биолошкој репродукцији између одређених религиозних кругова имале кумулативни карактер и да ли су утицале на подстицање националистичких програма и покрета.

Покретањем ове теме и упоредном анализом демографског развитка и репродуктивног понашања одабраних малих популација хришћанског и исламског конфесионалног идентитета желели смо да укажемо на њихов научноистраживачки, друштвени и цивилизацијски значај и смисао. У том погледу наша статистика становништва отвара знатне могућности продубљених мултидисциплинарних истраживања која захтевају израду посебних програма обраде и табелирања података и сарадњу са сродним научним институцијама из области друштвених и културно-историјских наука, као и са верским заједницама и верским образовним и културним установама. У вези с тим посебно наглашавамо значај анкетних истраживања.

Svetlana Radovanović

**RELIGION AS THE FACTOR OF DYNAMIC PROSESSES FOR THE
POPULATION AND IT'S ETHNIC AND CULTURAL AND
CIVILYATION MARKS**

Summary

The impact of the religious factor on the population change in Serbia has not been properly studied, in spite obvious indicators concerning the birth rate and the relation to the faith. Analyzing the population change one can see the continuous decrease of Christian population when compared to Islamic population and its continuous increase.

The difference should be made in relations between to circus: one representing the relation in birth rate between the Islamic and Christian religious and cultural world, and the other the relation between different ethnic communities inside the same confessional circle. The first circle is the result of dichotomy model of reproduction with two extreme points- lower birth rate (Christians) and very high (within Islamic community). The biological decrease in the 1970s becomes the most prominent and the most negative feature of all ethnic communities within the Christian confessional circle, while within the Islamic confessional circle we can identify high reproductive norms. Here, the difference can be seen between the Albanian and Bosnian (Moslem) population, when the birth rate is concerned.

Two – way character of the birth rate of the population inside the Christian confession, and the Islamic cultural and religious circles, has the same impact on both the small number of inhabitants as well as for the whole Serbia. In Serbia, the biological reproduction of the inhabitants has been taken over by the Islamic confessional identity. This is the reason why we have decided to forefront the topic and point to its scientific, research and social character and significance.